

De maatschappelijke universiteit in een verwetenschappelijkte samenleving: een pleidooi voor tussenruimtes

Rede door rector magnificus Peter-Paul Verbeek, ter gelegenheid van de 391ste Dies Natalis van de UvA op maandag 9 januari 2023.

Beste mensen,

Vandaag 391 jaar geleden begon de Universiteit van Amsterdam, op een steenworp afstand van hier. Op 9 januari 1632 sprak Barlaeus zijn inaugurele rede uit, met als titel 'De wijze koopman', een dag nadat Vossius zijn rede over 'Het nut van de geschiedenis' uitsprak. Zij deden dat overigens in een periode in onze geschiedenis die steeds meer vragen oproept. Vragen die juist gaan over de wijsheid van de kooplieden van weleer, en die laten zien dat het inderdaad goed is om onze geschiedenis steeds opnieuw kritisch te blijven onderzoeken – iets wat de Universiteit van Amsterdam vanaf komend jaar dan ook actief gaat doen, vanuit de vragen die wij nu stellen aan ons verleden.

Eindelijk kunnen we onze dies natalis weer echt, fysiek, met elkaar vieren. Voor mijzelf is dit een bijzonder moment, omdat ik nog maar zo kort in ons midden ben, en me tegelijkertijd op deze plek al helemaal thuis voel. We bevinden ons nu op een heel ander moment in de geschiedenis dan 391 jaar geleden. De coronajaren die achter ons liggen hebben grote invloed gehad op de wetenschap, en minstens zoveel op de rol van de wetenschap in de samenleving. Over die veranderende relatie tussen wetenschap en samenleving wil ik het graag hebben, en in het bijzonder over de vraag wat dat betekent voor de universiteit in de 21e eeuw.

Corona heeft wetenschap en samenleving hechter dan ooit tevoren aan elkaar verbonden. De wetenschap kreeg een ongekend grote invloed op de politiek en wetenschappers kregen een grote zichtbaarheid in de media. Er ontstond een 'need for speed': in de jacht op vaccins ging het tempo van het uitvoeren, beoordelen en publiceren van onderzoek enorm omhoog. We gingen een groot sociaal experiment uitvoeren met de digitalisering van ons onderwijs en onderzoek. En er ontstonden flinke maatschappelijke controverses over vaccins en lockdowns, waarin duidelijk werd dat er bij een bepaalde groep mensen een groot wantrouwen leeft ten aanzien van de wetenschap. Een groep die beperkt van omvang is – het vertrouwen in de wetenschap is de afgelopen jaren juist gegroeid, zoals cijfers van het Rathenau Instituut laten zien (Rathenau Instituut, 2021) – maar wel een groep die een grote rol speelt in het publieke debat.

Corona heeft de context waarin universiteiten hun werk doen dus radicaal veranderd. Feitelijk is hiermee een proces versterkt dat al langer gaande was. Wetenschap en samenleving raken steeds inniger met elkaar verstrengeld. De wetenschap vermaatschappelijkt en de maatschappij verwetenschappelijkt. De politiek kan zonder wetenschap geen onderbouwde keuzes meer maken. En de agenda van de wetenschap wordt in toenemende mate gedreven door maatschappelijke vragen en uitdagingen. Deze ontwikkelingen vragen om een herbezinning op de vraag wat een universiteit eigenlijk zou moeten zijn. Waarom hebben we universiteiten? Wat moeten studenten er leren? Welke rol spelen ze in de samenleving?

De idee van de universiteit

In de geschiedenis is de vraag naar de eigen aard en opdracht van de universiteit al veel vaker gesteld. En dat gebeurde uiteraard steeds als daar aanleiding toe was, net als nu. De existentiële filosoof Karl Jaspers, bijvoorbeeld, schreef direct na de Tweede Wereldoorlog het boek “Die Idee der Universität” (Jaspers, 1946). Voor Jaspers was de universiteit een plek waar “authentiek denken” mogelijk is. Want alleen denken “als jezelf” en niet als onderdeel van een massa voorkomt dat we afglijden in fascisme.

Corona noopt ons om de vraag naar de betekenis van de universiteit opnieuw te stellen. En dat doen we tegen de achtergrond van een lange periode waarin het maatschappelijk denken over wat een universiteit moet zijn sterk gedomineerd werd door een economische benadering. ‘Kennis, kunde, kassa’ was lang het devies, zeker waar het de meer toegepaste vakgebieden betreft. Onderzoeksgelden worden zelfs gedeeltelijk verdeeld op basis van de bereidheid van bedrijven om mee te betalen. Leidend beeld was dat van een ‘pijplijn’ tussen universiteiten en bedrijven: het beleid moest erop gericht zijn dat die pijplijn goed doorstroomt. En bij vakgebieden waar de kassa niet zo hard rinkelt, moest er op zijn minst sprake zijn van ‘valorisatie’.

Corona heeft laten zien dat dit beeld van de universiteit veel te beperkt is. De economie is slechts één van de vele dimensies van de samenleving waar de wetenschap een grote rol speelt. Van corona tot stikstof en van energie tot klimaat: onze maatschappij staat voor ongekende uitdagingen, en de wetenschap speelt een centrale rol in de manier waarop we die kunnen aangaan. De valoriserende universiteit is een maatschappelijke universiteit geworden.

Wat betekent dat voor de manier waarop universiteiten zichzelf moeten inrichten? En voor de manier waarop de samenleving met universiteiten om zou moeten gaan? Om die vragen te beantwoorden wil ik allereerst verder uitdiepen wat precies die veranderende maatschappelijke context is waarin universiteiten in de 21e eeuw opereren. Vervolgens wil ik de vraag stellen wat er nodig is voor universiteiten om in deze nieuwe context een betekenisvolle rol te spelen. Ik zal daarbij pleiten voor het inrichten van *tussenruimtes*: ruimtes

die de universiteit op een zinvolle manier met de samenleving kunnen verbinden.

De nieuwe context voor de universiteit

De nieuwe context waarin universiteiten hun werk doen laat zich schetsen aan de hand van drie ontwikkelingen. De eerste heb ik hierboven al benoemd: de verwetenschappelijking van de samenleving. De enorme uitdagingen waar onze maatschappij voor staat zijn alleen aan te gaan door wetenschap daarin een centrale rol te geven. De klimaatproblematiek is daarvan wellicht het meest urgente voorbeeld. Niet voor niets noemde de afgelopen jaar overleden filosoof Bruno Latour de pandemie al een generale repetitie voor de klimaatcrisis die nog gaat komen (Latour 2021). De klimaatproblematiek is door en door verweven met de wetenschap. Het zijn wetenschappelijke instrumenten en wetenschappelijke modellen die ons de ernst van de problematiek duidelijk maken, het zijn op wetenschap gebaseerde maatregelen die ons mogelijkwijs in staat stellen er iets aan te doen, en het is op wetenschap gebaseerde technologie die de afgelopen eeuw het probleem heeft veroorzaakt. Universiteiten krijgen in deze verwetenschappelijkte samenleving een steeds grotere rol.

Ten tweede: wetenschappelijke kennis komt al lang niet meer alleen vanuit de universiteiten tot stand. Tijdens de pandemie was het RIVM van cruciaal belang – en dit instituut is onderdeel van een ministerie, niet van een universiteit. Ten aanzien van klimaatverandering speelt het KNMI een centrale rol, en ook dat instituut is een directoraat van een ministerie. En de vaccins die ons tot nu toe zo geholpen hebben, komen van researchafdelingen van farmaceutische bedrijven. Tegelijkertijd speelt ook bij RIVM, KNMI en farmacie het fundamentele, vernieuwende onderzoek van universiteiten altijd een cruciale rol. Dat roept de vraag op wat, in dit nieuwe landschap van wetenschappelijk onderzoek, de eigen rol van de universiteit kan zijn.

Ten derde: de wetenschap zelf heeft zich de afgelopen decennia steeds verder opengesteld voor de samenleving. Wetenschapscommunicatie werd steeds belangrijker, en ontwikkelde zich van ‘voorlichting geven’ en ‘enthousiasmeren’ tot ‘participatie’ en ‘Open Science’. Het beeld van de wetenschap als ivoren

toren is inmiddels volkomen achterhaald. De ‘Science in Transition’ beweging (Miedema 2022) heeft een enorme impuls gegeven aan het verder vormgeven aan de maatschappelijke rol van de wetenschap, en de huidige mondiale nadruk op Open Science (UNESCO 2021) is daar een directe voortzetting van. Maar de fase die we nu zijn ingegaan, vergt dat we nog een stap verder gaan dan Open Science. De ivoren toren is inmiddels geheel neergehaald, en ligt plat op de grond. Nog wel herkenbaar als plek van de wetenschap, maar iedereen kan er vrijelijk in- en uitlopen, van burgerwetenschappers tot researchafdelingen van bedrijven, en van maatschappelijke actiegroepen tot overheden. De samenleving is niet meer alleen de ontvanger van wetenschappelijke kennis, maar doet zelf mee aan het bedrijven van wetenschap.

Op basis van deze ontwikkelingen wordt de universiteit steeds meer een maatschappelijke universiteit. Deze benaming komt dicht in de buurt van het concept van de ‘civic university’, dat de afgelopen jaren met name in het Verenigd Koninkrijk is uitgewerkt om de sterkere banden tussen universiteit en samenleving te benadrukken (Goddard et.al. 2016). Maar waar de ‘civic university’ vooral de nadruk legt op de vermaatschappelijking van de universiteit door een toenemend streven naar maatschappelijke impact, wil ik tevens nadruk leggen op de verwetenschappelijking van de samenleving en de toenemende verantwoordelijkheden die universiteiten daardoor krijgen. De nieuwe verbindingen tussen universiteit en maatschappij gaan verder dan ‘maatschappelijke impact’: het is juist de verwevenheid van wetenschappelijke en maatschappelijke vragen die aandacht behoeft, en die vraagt om nieuwe manieren om de universiteit vorm te geven en in te richten.

De wetenschapsparadox: waarde vrij en waarde vol

Wat is dan die eigen plek van de universiteit in deze nieuwe verwevenheid van wetenschap en samenleving? Welke unieke rol kunnen universiteiten in deze nieuwe context spelen? Het antwoord op deze vraag is een paradox, die je de wetenschapsparadox zou kunnen noemen. De eigen rol van de universiteit schuilt namelijk in de unieke manier waarop zij twee dimensies van wetenschap met elkaar weet te verbinden die elkaar doorgaans lijken uit te sluiten: kritische distantie die leidt tot waarheid en inzicht aan de ene kant en

maatschappelijk engagement dat leidt tot impact aan de andere.

Wetenschappers worden zowel gedreven door nieuwsgierigheid als door betrokkenheid. Enerzijds zoeken wetenschappers naar fundamentele kennis en inzichten; anderzijds naar manieren om van betekenis te zijn voor de samenleving. Deze twee zaken lijken paradoxaal – en die paradox komt ook vaak tot uitdrukking in soms tegenstrijdige eisen die de samenleving aan de wetenschap stelt. Wetenschap moet neutraal zijn maar ook impact hebben. Wetenschappers moeten onafhankelijk zijn maar ook maatschappelijk betrokken. Wetenschap is zowel waardevrij als waardevol.

De eigenheid van de universiteit schuilt erin, dat ze deze beide dimensies met elkaar verbindt. Niet alleen door ze allebei een plek te geven, maar vooral door ze daadwerkelijk aan elkaar te koppelen. Universiteiten zijn plekken waar kritisch en onafhankelijk denken samen kan gaan met engagement, zonder dat de ene dimensie de andere hoeft te overheersen. Waar je altijd opnieuw kan beginnen, kritische vragen kan stellen en de rust hebt om goed na te denken over je aanpak en methode, en over de implicaties van je werk voor de samenleving. Waar niet alleen de fundamentele kennis telt, en ook niet alleen de impact, maar juist de subtiele wisselwerking tussen afstand en nabijheid: dichtbij genoeg om goed te kijken wat er aan de hand is, en je daarbij betrokken te voelen; veraf genoeg om je steeds af te kunnen vragen waarom de dingen eigenlijk zijn zoals ze zijn, of je wel zeker weet wat je denkt te weten, of de dingen niet anders of beter zouden kunnen zijn.

De unieke rol van de universiteit in onze verwetenschappelijkte samenleving bestaat dus in het verbinden - van nieuwsgierigheid met betrokkenheid, en van onafhankelijkheid met impact. Niet als paradox, maar als twee harten, of als de linker- en rechterhelft van één hart. De belangrijkste uitdaging voor de universiteit in onze verwetenschappelijkte samenleving is dan ook om deze twee dimensies van de wetenschap met elkaar te blijven verbinden en allebei in gezamenlijkheid ruimte te geven. Zowel in ons onderzoek als in de manier waarop we studenten opleiden.

Tussenruimtes

Universiteiten creëren deze verbinding niet vanzelf. Er is ruimte voor nodig: een tussenruimte, die helpt vorm te geven aan de aard van deze verbindingen en waarvoor zowel de wetenschap als de samenleving een eigen verantwoordelijkheid hebben. In dit laatste deel van mijn verhaal werk ik graag uit wat die tussenruimte kan inhouden, en hoe ze een alternatief kan zijn voor het oude beeld van de 'pijplijn' tussen wetenschap en innovatie.

Tussenruimtes zijn plekken waar fundamentele en toegepaste vragen elkaar kunnen ontmoeten, en waar het streven naar kennis en inzicht verbonden wordt met het streven naar impact. Plekken waar de beide harten van de wetenschap kunnen kloppen. Er zijn op zijn minst vier tussenruimtes te benoemen die van belang zijn voor de universiteit in de 21e eeuw.

De eerste is simpelweg de ruimte tussen wetenschappelijke en maatschappelijke vragen. Die twee typen vragen ontmoeten elkaar alleen als er expliciet ruimte is om vragen uit de samenleving te vertalen in wetenschappelijke vragen, en om wetenschappelijke inzichten weer te vertalen in maatschappelijke impact. Een ruimte waar wetenschappers, beleidsmakers en maatschappelijke organisaties elkaar ontmoeten, en waar Open Science betekent dat de samenleving mee kan doen aan wetenschappelijk onderzoek. Deze ruimte kan ontstaan door financiële middelen, maar zeker ook door er een fysieke plek voor in te richten.

Om deze tussenruimte te laten floreren is zowel inspanning vanuit de wetenschap als vanuit de samenleving nodig. Wetenschappers moeten, nog meer dan voorheen, een centrale plaats geven aan ethiek, door verantwoord om te gaan met samenwerkingen met maatschappelijke partners en door oneigenlijk gebruik van onze kennis en technologie te voorkomen. En wetenschappers moeten grote aandacht houden voor de integriteit en kwaliteit van hun onderzoek en duidelijkheid blijven geven over de mate van zekerheid die hun onderzoek kan geven, ook als er druk op hen staat om snel met bruikbare resultaten te komen. Omgekeerd mag de samenleving geen onfeilbare zekerheden van wetenschappers verwachten, en geen

overhaaste toepassingen, en is er aandacht nodig voor de veiligheid van wetenschappers die zich in het publieke debat mengen en die steeds vaker geconfronteerd worden met bedreigingen.

De tweede tussenruimte die nodig is, is de ruimte tussen disciplines. Hoe vanzelfsprekend deze ruimte ook lijkt, het is verdraaid lastig haar te organiseren. Wetenschappers worden opgeleid in een eigen discipline, bekijken vraagstukken vanuit die discipline en spiegelen zich aan voorbeelden uit die discipline. Maar de problemen van de samenleving volgen de scheidslijnen tussen disciplines niet. Juist door vanuit maatschappelijke vragen te denken, ontstaat ruimte voor interdisciplinariteit. Om deze tussenruimte te laten floreren is het nodig om barrières tussen en binnen faculteiten weg te nemen, en om anders na te denken over de beoordeling van de kwaliteit van onderzoek, zodat carrièrepaden niet langer gehinderd worden door interdisciplinaire samenwerking. De ontwikkelingen rondom Erkennen en Waarderen zijn hiervoor van groot belang.

Een derde tussenruimte die de maatschappelijke universiteit nodig heeft, is de ruimte tussen burger en wetenschap. Burgerwetenschap ('citizen science') heeft een steeds steviger positie gevonden in de wetenschap, die het verdient om verder uitgebouwd te worden. Niet alleen om 'extra handjes' te realiseren die onderzoek kunnen uitvoeren dat door wetenschappers wordt uitgedacht, maar juist ook als manier om het perspectief vanuit de samenleving in te brengen in het wetenschappelijk onderzoek zelf. Daarbij kan de unieke kennispositie van burgers een belangrijke rol spelen. In medisch onderzoek, bijvoorbeeld, kunnen patiënten bijdragen aan onderzoek naar hun eigen ziekte, vanuit de unieke eerste-persoonservaring die zij met die ziekte hebben. Tegelijkertijd moeten daarbij wel de spelregels blijven gelden waar de wetenschap op is gebouwd, rondom onafhankelijkheid, wetenschappelijke vrijheid, kwaliteit en integriteit.

Een vierde tussenruimte, en misschien wel de belangrijkste van allemaal, is die tussen student en samenleving. De maatschappelijke universiteit die wij zijn geworden levert wetenschappelijk opgeleide mensen af die een verantwoordelijke rol gaan spelen

in de samenleving. In hun toekomstige werk zullen de beide harten van de wetenschap even hard moeten kloppen, en dat betekent dat we studenten niet alleen moeten opleiden vanuit wetenschappelijke nieuwsgierigheid maar ook vanuit het leggen van verbindingen met de maatschappij waarin zij gaan werken en waaraan ze vanuit een kritisch-betrokken houding een bijdrage aan kunnen leveren. Ons onderwijs moet, kortom, niet alleen bijdragen aan kennis en vaardigheden maar ook aan academisch burgerschap. En dat vereist dat we studenten volop betrekken bij de verbindingen tussen wetenschappelijke en maatschappelijke vragen en bij samenwerkingen met burgers en maatschappelijke partijen.

Aan onze universiteit is recent een belangrijk initiatief van start gegaan in deze richting: na 'Science in Transition' is het nu tijd voor 'Education in Transition' – of, in beter Nederlands: Hoger Onderwijs in Transitie (HOT). Dit zijn initiatieven om te koesteren, net als alle andere tussenruimtes die we aan de UvA al hebben en nog verder kunnen uitbouwen: van de LawHub tot het IAS en van het HumanitiesLab tot het IIS en Lab42 – en er zijn er nog veel meer.

Tot slot

Tussenruimtes zijn kwetsbaar. Ze kunnen alleen bestaan als ze in gezamenlijkheid beheerd worden, zowel vanuit de wetenschap als vanuit de samenleving. Je kunt ze vergelijken met de 'meent': de ouderwetse, gedeelde weidegronden die gezamenlijk door alle boeren gebruikt werden. In 1968 liet Garreth Hardin in zijn beroemde analyse van 'the tragedy of the commons' zien dat deze meent verloren ging zodra het individuele belang ging prevaleren boven het gemeenschappelijke belang (Hardin 1968). Wanneer individuele boeren er teveel schapen op laten grazen, raakt de grond uitgeput en kunnen er uiteindelijk minder schapen een plek vinden. Op dezelfde manier kan de tussenruimte tussen wetenschap en samenleving uitgeput raken. Als wetenschap alleen economisch benaderd wordt, bijvoorbeeld, zonder vrije ruimte voor wetenschappelijke vernieuwing en kritiek. Of als wetenschap zichzelf te ver losmaakt van de samenleving en academische vrijheid omslaat in academische vrijblijvendheid. Tussenruimtes vergen voortdurend onderhoud, aandacht, en gedeelde zorg. En daarmee

zijn ze een verantwoordelijkheid voor zowel de universiteit als de samenleving. Ik zie ernaar uit om mijn aandeel in die verantwoordelijkheid de komende jaren met veel energie en toewijding op me te nemen. Ik heb gezegd.

Dankwoord

Graag wil ik Bert Bakker, Geert ten Dam, Huub Dijstelbloem, Yasha Lange, Barend van der Meulen en Frank Zuijdam hartelijk danken voor hun kritische meedenken met eerdere versies van deze toespraak.

Verwijzingen

- Goddard, John, Ellen Hazelkorn, Louise Kempton and Paul Vallance (eds.) (2016). *The Civic University - The Policy and Leadership Challenges*. Cheltenham and Camberley: Edward Elgar Publishing
- Hardin, Garreth (1968). *The tragedy of the commons: the population problem has no technical solution; it requires a fundamental extension in morality*. *Science*, 162(3859), 1243-1248
- Jaspers, Karl (1946). *Die Idee der Universität*. Berlin: Springer
- Latour, Bruno (2021). *Is This a Dress Rehearsal? In: Critical Inquiry* 47:S2, S25-S27
- Miedema, Frank (2022). *Science in Transition: How Science Goes Wrong and What to Do About It*. In: Frank Miedema, *Open Science: the Very Idea*. Dordrecht: Springer
- Rathenau Instituut (2021). *Vertrouwen van Nederlanders in wetenschap (enquête 2021)*. Den Haag (auteurs: Broek-Honingh van den, N., I. Glas en A. Vennekens)
- UNESCO (2021), *UNESCO Recommendation on Open Science*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization